

Ene MÄSAK, Maie PIHLAMÄGI

TÖÖLISTE VABA AJA VEETMISEST 19. JA 20. SAJANDI VAHETUSEL

Selline tähtis aspekt Eesti töölisklassi ajaloos nagu tööliste vaba aeg, olme ja igapäevaelu on senistes uurimustes jäänud vajaliku tähelepanuta. Vaimsete ja sotsiaalsete vajaduste rahuldamine, kultuuri- ja haridustaseme tõstmine ning isiksuse arendamine toimus aga just vabrikutööst vabal ajal.

Käesolevas artiklis on lähemale vaatlusele võetud tööliste töövaba aja kasutamine töölisasulates ja linnades 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul. Artikkel tugineb Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi (= ENSV RAKA) ja Eesti Rahva Muuseumi etnograafilise arhiivi (= EA) materjalidele, samuti muuseumi korrespondentide vastustele (= KV), mälestustele ja tollaegsele ajakirjandusele.

*

Kapitalismi kiire areng 19. sajandi lõpul tõi kaasa põhjalikud muutused nii Eesti majanduses ja sotsiaalses struktuuris kui ka rahva eluolus. Ühiskondliku olustiku muutumine kajastus koolihariduse, kirjanduse ja ajakirjanduse laiemas levikus rahva, sealhulgas töörahva seas, samuti laulu-, mängu-, haridus-, tuletõrje- ja karskusseltside tegevuse laienemises, laulu- ja pasunakooride ning näitemänguringide tekkimises. Eesti proletariaadile oli omane kultuurihuvi ja aktiivne eluhoiak. Seoses tööpäeva lühenemisega 1870.—1880. aastate 12—14 tunnilt 11,5 tunnile sajandi lõpul ning 10 tunnile 20. sajandi algul jäi töölistel rohkem aega puhkuseks, eneseharimiseks, seltskondlikuks läbikäimiseks, ühiskondlikuks tegevuseks ja laste kasvatamiseks.

Argipäeval veetis tööline suurema osa vabast ajast kodus. Lõviosa töövälisest ajast neelasid igapäevased majapidamistööd. Enamik koduseid töid lasus pereema õlgadel. Naise vaba aeg oligi eelkõige seotud perekonna huvide rahuldamisega. Aega nõudis toidu hankimine, valmistamine ja säilitamine, rõivaste õmblemine, samuti nende lappimine, nõelumine ja kohendamine, sest uue ostmisele ei pidanud rahakott alati vastu. Enamasti kraasisid pereemad ise villa, ketrasid selle lõngaks ning kodusid perele sukad, sokid ja kindad. Sageli kooti ka kangaid. Kangakudumine oli eriti levinud tööstusasulais. Sajandivahetusel moodi läinud pitsid-satsid naiste aluspesu, padjapüüride, voodi- ja laudlinade, linikute, voodikatete, aknakardinate ja teiste esemete kaunistamiseks heegeldati samuti ise. Üsna aeganõudev töö oli pesupesemine. Kolmelapselise perekonna puhul (töölisperekonna keskmine suurus oli tol ajal 5 inimest) oli väiksema pesu pesemine igapäevane toiming, valget ehk suurt pesu pesti kord kuus. Seep selleks otstarbeks keedeti ise ning keeduveele lisamiseks valmistati ka leeline. Vesi tuli paljudes kohtades pesukööki kanda kaulgelt jõest või õuelt kaevust. Puhas pesu vajas kolkimist, vaalimist või rullimist, lõpuks triikimist. Oma aja nõudis tööstusasulates ka aiamaa hooldamine ning loomade talitamine.

Meeste kodusteks töödeks olid puulõhkumine, ahjukütmine, veekandmine, samuti remonditööd ning jalavarjude parandamine.

Majapidamistööde kõrvalt näpistati õhtuti aega ajalehtede, ajakirjade

ja raamatute lugemiseks. Neid kas osteti, telliti koju, laenutati või loeti raamatukogus. Raamatuid oli üldiselt töölisperedes vähe, vaid mõni üksik. Seepärast kasutati raamatute lugemiseks enamasti raamatukogude teenuseid. Paljudel vabrikutel ja tehastel olid oma lugemislauad (sinna telliti ajalehti ja ajakirju), samuti raamatukogud. Raamatukogu oli Hiiumäe Kärda Kalevivabrikul ja Sindi Kalevimanufaktuuril, «Waldhofi» tselluloosivabrikul, Tamsalu lubjatehasel, Balti Puuvillamanufaktuuril, «Dvi-gateli» vagunitehasel, F. Wiegandi masinatehasel, A. M. Lutheri puidutöötlemisvabrikul, Türi ja Kohila paberivabrikul, Rõika-Meleski klaasivabrikul ja mitmetel teistel ettevõtetel.¹ Tavaliselt oli lugemislaua või raamatukogu ruumides eraldatud väike nurgake lauamängude kabe ja male tarvis. Raamatuid laenutati tasuta või siis väikese tasu eest, harilikult 5 kopikat kuus. Vabrikuraamatukogude asutamise initsiatiiv kuulus töölistele. Raamatute muretsemiseks vajalik raha saadi osalt tööliste korraldatud kontserdi- või näitemänguõhtute sissetulekute, osalt aga vabrikuvälisuselt. Suurim raamatukogu oli A. M. Lutheri vabrikul. Fond sisaldas 2000 raamatut, neist 1703 eesti-, 164 saksa- ja 133 venekeelset. Teadusliku kirjanduse hulka kuulus 566 raamatut. 1908. aastal oli raamatukogul 423 lugejat ning laenutati kokku 19 935 köidet.² Raamatukogu 1910. aasta tegevusaruandes on märgitud, et lugejaid oli 693, neist 580 meest ja 113 naist. Keskmiselt tuli iga lugeja kohta 30 laenutust aastas.³ Selline laenutuste arv näitas tööliste suurt lugemishuvi. 1906. aastal tegutses Eestis üldse 211 rahvaraamatukogu, neist 148 maal, 1915. aastal vastavalt 463 ja 367.⁴ Enamik neist olid seltsiraamatukogud, kus raamatuid laenutati harilikult ainult oma liikmetele. Seetõttu oli oluline laiemat lugejaskonda teenindavate raamatukogude avamine. Esimene selline oli Tallinna Linna Avalik Raamatukogu-Lugemistuba, mis avas oma ukseid linna elanikkonnale 15. oktoobril 1907. Aasta lõpul oli raamatukogu fondis 2041 raamatut ja ajakirja, 1908 — 2741, 1910 — 3647, 1912 — 4644, 1914 — 6729. Lugemislauale oli neil aastail tellitud 20—25 ajalehte ja 20—40 ajakirja. Raamatukogu leidis kohe ohtrat kasutamist. Esimese tegevuskuu jooksul registreeriti lugejaks üle 800 inimese. Aasta lõpuks oli külastajaid registreeritud 8659. Raamatukogu külastuste arv suurenes iga aastaga, ulatudes 1914. aastal 46 918-ni. Kõige agaramad raamatukogus käijad olid käsitöölised. Töölisi oli raamatukogu lugejate hulgas 1909. aastal 6,2%, 1910 — 5,5 ja 1914 — 13,8%.⁵ 1910. aastal tehti kokkuvõtte raamatukogufondi kasutamise kohta. Selgus, et ajakirjadest olid sel aastal kõige nõutavamad «Eesti Kodu», «Sädemed», «Eesti Kirjandus» ja «Noor-Eesti». Eestis kirjanikest populaarseim oli Eduard Vilde. Talle järgnesid E. Bornhöhe, E. Peterson, A. H. Tammsaare, A. Saal ja teised. Tõlkekirjandusest olid väga nõutavad L. Tolstoi, A. Dumas', E. Zola, C. Doyle'i ja E. Leino tööd.⁶

Uhtaegu levis tööliste hulgas illegaalne, sotsiaaldemokraatlik kirjandus. Sajandivahetusel kuulus põrandaaluse kirjanduse hulka ka E. Bornhöhe «Tasuja». Tööline A. Kimm kirjutab oma mälestustes, et «Tasuja» oli tööliste seas väga populaarne. Sellest raamatust avalikult rääkida ei tohtinud, sest ta seisis keelatud raamatute nimekirjas. Kogu Kimmide pere oli lugenud piiblitlugusid, katekismust, laulu- ja palveraamatuid, selliseid juturaamatuid nagu «Must kapten», «Kuldõunad hõbevaagna peal», «Vaga Jenoveva hale elulugu» ja palju teisi, kuid niisugust mõju nagu «Tasuja»

¹ ENSV RAKA, f. 206, n. 1, s. 45, l. 91, 145, 212.

² Kala, K., Karma, O., Karjahärm, T. Tallinna Vineeri- ja Mööblikominaat 1877—1977. Tln., 1977, 51.

³ Tallinna Teataja, 1911, 9. jaan.

⁴ Nõukogude Eesti. Entsüklopeediline teatmeteos. Teine, täiendatud trükk. Tln., 1978, 202.

⁵ Tallinna Teataja, 1910, 19. mai; 1912, 11. mai; M. Gorki nimeline Tallinna Keskraamatukogu 1907—1957. Tln., 1957, 5—6.

⁶ Tallinna Teataja, 1912, 11. mai.

polnud neist ükski avaldanud. «See raamat pani vihkama, nutma, hambaid kiristama» ja aitas teadvustada «kisendavat ülekohtu, mille vastu pidi astuma, nagu astus Tasuja».⁷

Töölise levinumaid koduväliseid harrastusi oli isetegevus. Ka sel perioodil, kui tööpäev oli 13 ja enam tundi pikk, leiti jõudu laulu-, pilli- ja näitemänguharjutustel käia. Aktiivsed isetegevuslased moodustasid küll väikese osa tööliste koguarvust, kuid neil oli vabrikurahva kultuuri-ürituste sisustamisel oluline koht.

Eesti ühes vanimas tööstusasulas Sindis tegutsesid mees-, sega- ja lastekoor juba 1860. aastail. Sindi töölised olid uhked, et esimesele Eesti üldlaulupeole 1869. aastal kutsuti 16-liikmeline meeskoor. Tartusse sõideti kolme suure plaanvankriga: kahele istusid lauljad, kolmandale olid asetatud toidukraam, magamis- ja peoriided. Ühtseiks peorõivaiks olid vabriku toodangust — mustast kalevist — valmistatud sametkrae ja kuldsete nõopidega ülikonnad. Laulupeorongkäigus sammuti ühise lipu all koos Voltveti vabriku laulumeestega.⁸ 1880. aastal muretsetes vabrik puhkpillid ning kutsus ellu puhkpilliorkestri. Alates 1900. aastast mängis orkester (liikmeid 35—40) igal suvel kaks korda nädalas Sindi pargi kõlakojas. Jalakeerutamiseks ehitati sinna ka tantsupõrand.

Nädalalõpud veetsid töölised sageli väljaspool kodu meelelahutuslikel üritustel. Üldse töid nädalalõpud tööliste argiellu vaheldust, mida rõhutati pidulikuma riidetuse ja meelepärasema toidulauaga. Kuni 1892. aastani oli Sindi tööliste ainukeseks seltskondliku kooskäimise kohaks trahter. Sinna koguneti, et vestelda, laulda, tantsida, mängida kaarte ja pruukida ka kangemaid jooke ning vaadata näitemängu, mille esitamiseks oli olemas kokkupandav lava. Esimene näitemäng oli L. Koidula «Säärane mulk ehk sada vakka tangusoola», mille vabriku näiteseltskond tõi lavale 1878. aastal. Sellele järgnes rida teisi nalja- ja kurbmänge. Suvel kees laupäeviti ja pühapäeviti elu ka trahteri pargis: maadeldi, veeti vägikäigast, tantsiti, kiiguti suurel kiigel. Pargipuude all olid lauad ja toolid, kus istuti ja vesteldi, pruugiti alkohoolseid jookegi.⁹ Kuigi trahteril oli tööliste vaba aja sisustamisel teatud positiivne osa, jäi ta siiski joomakohaks. Sageli jõi tööline paari päevaga maha kogu oma palga ja elas järgmise palgapäevani võlgades.

1892. aastal loodi Sindi tööliste algatusel karskusselts, kelle kätte koondus asula seltskonnaelu juhtimine. Selts korraldas iga kahe nädala tagant enamasti karskusteemalisi kõneõhtuid («udupiltidega» ja ilma), tee-, tantsu-, näitemängu- ja kontserdiõhtuid ning näitusmüüke. Kuid aastatega karskusliikumise aktiivsus Sindis langes ning see viis seltsi sulgemiseni 1908. aastal. Ajutiselt soikunud seltskonnaelu virgus seoses Sindi kultuurharidusseltsi «Sõprus» asutamisega samal aastal. Selts sai oma käsutusse endise karskusseltsi ruumid ja varanduse koos raamatukoguga. Raamatuid oli kogus üle 2500 ning neid loeti agarasti. 1913. aastal tuli 250 lugeja kohta ligi 10 000 laenutust. Tööliste hulgas võitis kiiresti poolehoidu «Sõpruse» lugemisring. See sai ärksamate tööliste kogunemiskohaks. Kirjandusküsimuste ja üksikkirjanike (L. Tolstoi, E. Zola, eesti ja soome nooremad autorid) loomingu tutvustamine ja selle arutlemine laiendas tööliste silmaringi ning soodustas nende hulgas kirjanduse levikut ja selle mõistmist. Seltsis tegutsesid kaks segakoori ning näitering. Õhtuti sai «Sõpruse» majas doomnot, malet, kabet, piljardit ja keeglit mängida ning raamatuid lugeda.¹⁰

Osa sindilasi tegeles vabal ajal spordiga. 1906. aastal kogus Riiast siia tööle tulnud spordientusiast Wakermann enda ümber Sindi raske-

⁷ Kimm, A. Vihased aastad. Vana tööliste mälestused. Tln., 1957, 70—71.

⁸ Must, A. Sindi linn ja 1. detsembri nimeline vabrik 1833—1983. Tln., 1985, 74.

⁹ KV 171, l. 513—514 Sindi.

¹⁰ Must, A. Sindi linn ja 1. detsembri nimeline vabrik, 76—79.

jõustiklastest spordihuvilised. 1907 alustati treeninguid kalevivabriku laua-
hoovi savikuuris esialgu kuue mehega, kes oma ringi ristsid «Rammu-
laks». Peagi kasvas treenijate arv paarikümneni. Loomulikult pidid spor-
ditegijad loobuma sellistest pahedest nagu suitsetamine ja alkoholi tarvi-
tamine. Treeningud toimusid õhtuti pärast tööd. Kui spordiharrastajate
käsituse anti ametnike klubi «Harmoni» hästisisustatud spordituba,
lisandusid raskejõustikule kergejõustik, uisutamine, jalgpall ja veesport.
1908 korraldati esimesed ujumisvõistlused, millest võttis osa 36 meest ja
12 naist. Võistlustele järgnesid veespordimängud: palgiga sõit, kiviga vee
all käimine, vigurhüpped tornist. Kohal oli ka merejumal Neptun. Spordi-
päev lõppes karnevaliga. Pidustuste traditsioon kestis 1912. aastani.¹¹
1910 koonduisid spordihuvilised «Sõpruse» seltsi juurde, moodustades nn.
jõustiku osakonna.

Nädalalõppudel armastasid sindilased aega veeta vabas looduses väl-
jaspool asulat. Traditsioonilised olid Sindis vabaõhupeod. Puhkpilliorkes-
ter kõige ees, siis laulukoorid, nende järel peaaegu kogu Sindi elanik-
kond, suunduti peokohta. Tavaliselt valiti selleks looduskaunid kohad,
nagu Tindisaare, Lodja, Pustuski mets jt.¹² Vabas looduses söödi, joodi,
vesteldi, mängiti kaarte, tehti ringmänge, tantsiti. Koduteed alustati alles
õhtu eel.

Nii suvel kui ka talvel pakkus asula tööliste meelelahutust jõgi.
Sindi kalevivabriku juhatus oli tööliste püstitanud jõe äärde supelmaja,
eraldi meistrite ja direktorite omast.¹³ Populaarsed olid tööliste hulgas ka
suvised paadisõidud. Sindi vabrikus oli lisaks administratsioonile kuu-
luvale kolmele paadile kaks paati tööliste väljaüürimiseks. Paatide vähe-
suse tõttu oli alati nende üürimiseks järjekord. Talvel kasutati jõge liu-
väljana, kus «noormehed hoidsid neil õrnalt ümber talje ja viskasid
pognaid».¹⁴ Liuvälja piiras tavaliselt lumevall, kuhu olid pistetud kuused.
Abielupaarid eelistasid uisutamisele kelgutamist. Leidlikumad mehed
monteerisid kelgule leeniga tooli, millel istus noorik, mees aga lükkas
tagant.¹⁵ Peaaegu kõigis tööstuskeskustes, sealhulgas Sindis, olid kujune-
nud oma meeliskohad, promenaadid, kuhu mindi ennast näitama ja teisi
vaatama, tuttavaid kohtama, uusi tutvusi sõlmima. Jalutati või seisti
seltskonniti ja paarikaupa. Sindis olid jalutusteedeks saanud asulat läbiv
maantee ning asulavahelised Wöhrmanni (1. Detsembri) ja Raba (Kooli
tn.) allee.¹⁶

Kärdlas asutati kalevivabriku segakoor juba 1855. aastal, 1880 lisan-
dusid pasuna- ja meeskoor, 1896 neidude ja viiulikoor.¹⁷ Kärdlas oli suvel
seltskonnaelu keskuseks vabriku park, nn. Lepakoppel. Taraga ümbritse-
tud endise sakste keegliplatsi laudpõrandal korraldati tantsuõhtuid ja
näitasmüüke, vabrikutöölised kandsid ette näitemänge. Traditsioonilised
olid kolmapäevaõhtused tantsuõhtud. Õhtu alguse tegi lahti pillimees, kes
lõõtsmoonikut mängides tuli mööda peatänavat. Temaga ühinesid noored
ning koos suunduti Lepakoplisse tantsima. Suve teisel poolel, kui hein
tehtud, peeti pidusid ka Halsbaki heinamaal, kus vahel andsid kontserte
vabriku segakoor ja puhkpilliorkester.¹⁸ Halva ilmaga korraldati peoõhtuid
«tantsumajas» — punaseks värvitud turbakuuris.¹⁹

Nädalalõpud veetsid kärdlalased sageli looduskaunis kohas Ristikraa-

¹¹ Samas, 79; Sindi kalevivabrik 140. aastane. Koost. E. Savila. Sindi, 1972, 341, 344.
Käsikiri Eesti Rahva Muuseumi arhiivis.

¹² Sindi kalevivabrik 140. aastane, 280.

¹³ Must, A. Sindi linn ja 1. detsembri nimeline vabrik, 65.

¹⁴ KV 171, l. 529—532 Sindi.

¹⁵ KV 171, l. 415 Sindi.

¹⁶ KV 171, l. 531—532 Sindi.

¹⁷ EA 111, l. 59—60, 142 Kärdla.

¹⁸ EA 111, l. 59, 132 Kärdla.

¹⁹ EA 111, l. 107 Kärdla.

vil, mis asus alevikust 1,5—2 km kaugusel.²⁰ Kärđlalaste meelisharrastuste hulka kuulusid kalapüük ning paadisõit. Vabriku administratsioon oli tööliste käsutusse andnud kalapüügipaadid ning purjekad võidu- ja lustisõidu tegemiseks. Lustisõidule võeti ilmingimata kaasa pill ja neiud.²¹ Ja ega jalutamistki unustatud. Armastatuim jalutuskoht, mis õhtuti ja nädalalõppudel väga rahvarohkeks muutus, oli praegune Vabaduse tänav.

Vanemate ja suuremate tööstusasulate hulka kuulus Sindi ja Kärđla kõrval Kunda. Kunda tsemenditehase töölised korraldasid oma üritused nn. pidukuuris. See anti tööliste käsutusse üksnes peoõhtutel, muidu kasutas tehase seda tsemendi hoiuruumina. Poolal hoonest oli laudpõrand. Veidi enne Esimest maailmasõda ehitati sellesse poolde väike näitelava. Teisel poolal oli muldpõrand, mis vihmase ilmaga poriseks tantsiti. Nii olevat pori mõnigi kord piduliste uued läikivad kalossid jalast ära tõmmanud. Kundalaste eriti armastatud jalanõudeks olidki kalossid. Neid kandsid nii noormehed kui ka neiud, minnes pühapäeviti alevi vahele jalutama või peole tantsima.²²

Esimene Kunda tsemenditehase tööliste isetegevusõhtu toimus peoruumiks kohandatud tsemendikuuris suvel 1897.²³ Oma esimesed tuleristsed said siis mees- ja pasunakoor ning näitering. Kaks aastat hiljem kutsuti ellu viulikoor. Nõnda oli muusika nädalalõpu tantsuõhtutel omast käest võtta. Paljud Kunda töölised laulsid Malla valla laulukooris ning olid Malla muusika- ja lauluseltsi liikmed.²⁴

Suvel oli seltskondlik elu koondunud tehase lähedal asuvasse metsatukka, kuhu tehasevalitsus oli lasknud ehitada tantsupõranda ning suure kiige. Kui mõnel nädalalõpul pidu ei toimunud, laenasid agaramad vabrikunormehed hobuse ning sõitsid kas Rutjale, Viru-Nigulasse, Haljasse või mujale peole. Uhked Kunda poisid oma põeriidest ülikondades, laiad «uuest kullast» uuriketid üle rinna ja sõrmused sõrmes, olid tuntud kogu ümbruskonnas.²⁵

Rõika-Meleski klaasivabriku noortel oli kooskäimiseks oma ruum, nn. pallituba, kus nädalalõppudel tantsiti.²⁶

Räpina paberivabriku töölistel oli samuti oma tantsuplats, kuhu laupäevaõhtuti lõõtspilli, viiuli või laulu saatel tantsima tuldi. Rahvast meelitasid ligi ka kiik ja turnimispuu.²⁷

Seoses tööstuse kiire arenguga 19. sajandi lõpul kasvasid linnad ja ka linnaproletariaadi osa rahvastikus. Eriti suurenes Tallinna kui tööstuskeskuse osatähtsus. Oma aktiivse eluhoiaku poolt paistsid Tallinna töölised märkimisväärselt silma. Tallinna suuremates tehastes ja vabrikutes tegutsesid mitmed isetegevusringid: Balti Puuvillamanufaktuuris nais- ja meeskoor, kirjandus- ja näitering, Tallinna Laevaehituse- ja Mehhanikatehases muusikakoor, «Volta» tehases viulikoor, Tallinna raudteevabrikus näitering jne.²⁸

Teistega võrreldes olid soodsamad võimalused isetegevuse edendamiseks Tallinna A. M. Lutheri vabriku töölistel. Neil oli oma rahvamaja.

²⁰ EA 111, l. 58 Kärđla.

²¹ ENSV RAKA, f. 206, n. 1, s. 41, l. 236.

²² Koppel, K. Mõningaid jooni Kunda tsemenditehase tööliste elu-olust aastatel 1870—1917. — Rmt.: Ajaloolaseid töid. UTU ajalooringi kogumik. Trt., 1962, 114.

²³ Punane Kunda. 1870. Tln., 1968, 30.

²⁴ Samas, 222.

²⁵ Koppel, K. Mõningaid jooni Kunda tsemenditehase tööliste elu-olust aastatel 1870—1917, 114.

²⁶ EA 93, l. 37 Rõika-Meleski.

²⁷ Altvälja, T. Räpina paberivabriku tööliste elu-olu. 1734—1965. Trt., 1965, 68. Diplomitöö. Käsitöö Eestis Rahva Muuseumi raamatukogus.

²⁸ ENSV RAKA, f. 44, n. 1, s. 6, l. 19; Päevaleht, 1916, 6. sept.; Aktsia Selts Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik Tallinnas. 1900—1925. Tln., [1925], 19—20; Teataja, 1901, 20. det.

Tõsi küll, see ehitati sööklaks, mille sisseõnnistamine toimus 17. juulil 1905. Seejuures aga peeti silmas söökla ruumide kasutamist päeval lasteaiana ning öhtul klubina. Üsna kiiresti muutus see Tallinna tööliste kõige rahvarohkemaks kooskäämiskohaks ning rahvasuus hakati seda kutsuma Lutheri rahvamajaks. Seal hakkas 1905. aastal tegutsema 40-liikmeline puhkpilliorkester, seejärel ka laulukoor ning näitering. Öhtuti toimusid rahvamajas töölistele mõeldud populaarteaduslikud loengud, samuti jagati reisimuljeid, mida illustreeris «udupiltide» näitamine. Ühel sellisel öhtul jaanuaris 1913 olid näiteks jutuks reisimuljed Baikalisaalt. Seejuures näidati valguspilte Baikalisa loodusest ja tunguuste eluolust ning tutvustati nende rahvaviise.²⁹

Rahvast meelitasid Lutheri vabriku rahvamajja eelkõige näitemängu-öhtud. Esmakordselt esineti laiemale publiku ees 27. detsembril 1906 Jakob Liivi näidendiga «Kolmat aega vallavanem». Näidendi lavastajaks oli Eesti töölisliikumise ja teatritegelane Julius Rossfeldt. Peagi sai ringist J. Rossfeldti käe all (ta töötas samas vabrikus meistrina) ainuke proletarne lavakollektiiv Tallinnas (90% näitlejatest olid Lutheri töölised).³⁰ Tavaliselt esinesid näidendite vaheaegadel vabriku laulu- ning pasunakoor väikese kontserdiga. Öhtud lõppesid tantsuga vabriku orkestri saatel. «Pakikandjad neiukesed, lühikeste pükstega poisikesed, odavate lindikeste abil üles muutsitud neid, lihtriides noormehed, mõned isegi rätikud sõlmis kaelas ja säärega saapad jalas, tardunud näojoontega töölised ja kahvatunud naised, lihtne pitsist tanu peas, põll ees ja ninarätik näppude vahel» — nii iseloomustati ajakirjanduse veergudel Lutheri rahvamaja publikut.³¹ Näitemänguöhtutele olid piletid harilikult kõik välja müüdnud. Nende öhtute suurest populaarsusest annab tunnistust kas või järgminegi teade ajalehes: «Lutheri rahvamajas oli pühapäeval sessooni avamine. Publikumi oli otse murdu kokku tulnud. Kassa juures oli meeletu tõuklemine ja rüselamine, nii et politsei appi toodi rahvast eemale tõrjuma.»³² Lutheri vabriku laulukoor ja näitering esinesid sageli ka väljaspool oma maja, kõige enam karskusselts «Valvajas» (loodud 1898) ning laulu- ja mänguselts «Lootuses» (1877). Kui Esimese maailmasõja puhkemisel anti Lutheri rahvamaja ruumid sõjaväelaatsareti käsutusse, siis kandus näiteringi tegevus üle karskusselts «Valvaja» ruumidesse.

1910. aastal püüdsid Lutheri vabriku töölised koguni oma hariduseltsi asutada tööliste «hariduse, kõlbluse ja kunstitude tõstmiseks». Põhikirja aga võimud ei registreerinud.³³

Korraldades näitemängu- või kontserdiöhtuid pidasid töölised mõnigi kord silmas taidluse edendamise kõrval laiemaid eesmärke. Nii organiseerisid Tallinna töölised 24. septembril 1905 «Estonia» seltsi saalis peo-öhtu, mille sissetulek läks töötavate tööliste materiaalseks abistamiseks.³⁴ Balti manufaktuuri töölised panid sama aasta detsembris korraldatud näitemänguöhtu sissetulekuga aluse vabriku raamatukogule.³⁵ A. M. Lutheri vabriku tööliste näitering esines 1910. aastal «Lootuse» seltsis R. Skovronneki draamaga «Metsamajas», mille sissetulekuga toetati välismaal õppivat viiulikunstnikku Eduard Sõrmust.³⁶

Tööliste haridus- ja kultuuritaseme tõstmisele pöörasid tähelepanu ka Tallinna ametiühingud (tegutsevad 1906—1910) ning tööliskooperatiiv Kauba Tarvitajate Ühisus «Tera» (1910—1912). Selline tegevussuund oli

²⁹ Tallinna Teataja, 1913, 17. jaan.

³⁰ Vaarman, A., Kross, J. Tallinna proletarse teatri ajaloost. I. Tln., 1957, 22, 30, 43—44.

³¹ Tallinna Teataja, 1910, 28. sept.

³² Tallinna Teataja, 1911, 21. sept.

³³ Tallinna Teataja, 1910, 9. apr.

³⁴ Teataja, 1905, 27. sept.

³⁵ Aktsia Selts Balti Puuvilla Ketramise ja Kudumise Vabrik Tallinnas, 19.

³⁶ Vaarman, A., Kross, J. Tallinna proletarse teatri ajaloost, 26.

fikseeritud ka nende ühingute põhikirjas, kuid nii ametiühingutel kui ka «Teral» oli oma eesmäärke üsna raske realiseerida. Esimesele Vene revolutsioonile järgnenud reaktsooniaastail represseeriti töölisorganisatsioone pidevalt, tihti keelati ära koosolekud ja avalikud üritused, nagu loengud, kursused, peod, raamatukogude asutamine ja muu.

Kujunenud olukorras otsustati ära kasutada olemasolevaid kodanlike karskus-, haridus-, mängu- ja lauluseltse. Kuna ametiühingutele ei antud üldhariduslike kursuste korraldamiseks luba, sõlmisid nad kokkuleppe Eesti Rahvaharidusseltsiga. Seltsi üldhariduslikke õhtukursusi subsideerides võimaldasid Tallinna ametiühingud oma liikmetele tasuta osavõtu kursuste tööst. Nii toetas Tallinna metallitöölise ametiühing kursusi 1909. aastal 50 rublaga, võimaldades sel moel 149 ametiühinguliikmel oma haridustaset tõsta.³⁷ Tallinna puidutöölise ametiühingu liikmeid oli kursuslaste hulgas 50. «Tera» toetas õhtukursusi 1911. aastatel 50 rublaga.³⁸ Kursustest osavõtjad täiendasid oma teadmisi ja oskusi eesti, vene ja saksa keele alal, rehkenduses, geograafias, ajaloos, loodusloos ja joonistamises. Õppetöö toimus õhtuti. Sügisel ja kevadel korraldati pühapäevaseid õppekursioone taimeriigiga tutvumiseks. 1912. aastal külastasid kursuslased pikema õppereisi ajal Peterburi, kus nad tutvusid ajalooliste vaatamisväärsustega, külastasid kunstimuuseumi, vaatasid G. Bizet' ooperit «Carmen» ning O. Wilde'i näidendit «Õnnelik kuningas».³⁹ Samal ajal harrastasid kursuslased ka isetegevust ning esinesid laiema publiku ees. Ühe järjekordselt väljakuulutatud peoõhtu puhul kirjutati ajalehes: «Huvitav saab olema neid kangelasi, kes päevad läbi raskest tööd teevad, õhtuti õpivad ja siis veel tahtmist ja aega leiavad muude huvidega tegemist teha, ligemalt vaadata.»⁴⁰

Kaheldamatult oli eesti laulu- ja muusikakultuuri ning näitemängu arendamisel suur osatähtsus 1865. aastal asutatud «Estonia» seltsil, kes pani 1906. aastal aluse eesti kutselisele teatrile. Möödunud sajandi 90. aastail, kui seltsi etteotsa asus eesti intelligents, liitus seltsiga ka Tallinna tööliisi. Nii oli 1894. aastal «Estonia» seltsil 134 liiget, nende hulgas 37 töölisi.⁴¹ Käesoleva sajandi algul tekkis lõhe eesti kujuneva kodanluse ja proletariaadi vaadete vahel ning viimased jäid seltsi tegevusest eemale. 1909. aastal teatasid Tallinna tööliste ametiühingud koguni, et nad Eesti teatri- ja kontserdimaja ehitamist, mis seisis «Estonia» seltsil päevakorras, materiaalselt ei toeta, sest see ettevõtte «kodanline on ja töölistel sellest vähe kasu on»⁴².

Tallinna töölisel võtsid aktiivselt osa muusika- ja spordiselts «Vambola» (asut. 1909) tööst. Seltsi eksisteerimise aeg oli väga lühike — ainult kaks aastat. Selle seltsi juhtideks olid mõni aeg revolutsiooniliselt meelestatud haritlaskonna ja tööliste esindajad: A. Veiler, J. Rossfeldt, J. Saks, G. Kudeberg. Võimud sulgesid seltsi 1911. aastal sotsialistlike ideede propageerimise pärast.

Pärast ametiühingute, selts «Vambola» ja ühisus «Tera» sulgemist koondus üha rohkem tööliisi Eesti Käsitöölise Seltsi ja karskusselts «Valvaja» ümber. Selline muutus liikmeskonna koosseisus avaldas mõju ka seltside senisele tegevussuunale. Kõige ilmekamalt kajastus uus suund aga karskusseltsi kõneõhtute temaatikas. Arutlusele võeti karskuse teema kõrval tööliklassi olukorda puudutavad küsimused. Nii arutati 1910. aasta 13. oktoobri kõneõhtul töökaitse seadusi ja nende rakendamist ettevõtetes, 20. novembril tööliste haigus- ja õnnetuskindlustuse seadusi

³⁷ Ametiühisuste elu. — Töö, 1909, nr. 8, 15—16.

³⁸ Tallinna Teataja, 1911, 4. märts.

³⁹ Tallinna Teataja, 1913, 7. jaan.

⁴⁰ Tallinna Teataja, 1913, 14. det.

⁴¹ Pullat, R. «Estonia» seltsi liikmeskonna sotsiaalselt koosseisust 1890-ndate aastate keskel. — Keel ja Kirjandus, 1965, nr. 2, 93.

⁴² ENSV RAKA, f. 1615, n. 2, s. 3, l. 25.

ning arstiabi korraldust. 24. märtsil ja 2. aprillil 1911 vaeti J. Anveldi eestvedamisel naiskõikumust ning 30. märtsil 1914 tööliste ühinemisõigust.⁴³ 1911. aastal teatas Eestimaa kuberner I. Korostovets murega oma kirjas siseministeriumile, et karskusselts «Valvaja» tegevus ei ärata poliitilist usaldust.⁴⁴ Tema murest võib aru saada, sest kuigi seltsil oli 1910. aasta lõpul 223 liiget, võttis aasta jooksul seltsi üritustest osa üle 40 000 inimese.⁴⁵ Väga populaarsed olid kirjandusõhtud, kus analüüsiti eesti ja väliskirjanike loomingut. Seltsil oli küllalt suur raamatukogu, mida igal aastal täiendati uute raamatutega, oma laulukoor, näitering ning 1910. aastast ka spordiring. Alates 1912. aastast tugevnes seltsis bolševike mõju. Jaanuaris 1915 valiti «Valvaja» juhatuse uueks esimeheks tsaarivõimude arvates «poliitilises mõttes usaldust mitteäratav» J. Käspert, aseesimeheks aga J. Ikmelt.⁴⁶ Võimud nõudsid sellise «vea» kohest kõrvaldamist ning uue juhatuse valimist. Uue juhatuse koosseisu valiti aga 8. märtsil 1915 järjekordselt kolm liiget — J. Rossfeldt (esimees), J. Tombak ja J. Likemets, kes «ei ärata poliitilist usaldust».⁴⁷ Tagajärjeks oli seltsi ajutine sulgemine.

Tööstuses, eriti metallitööstuses oli mitmeid erialasid, mis nõudsid töölistelt väga suurt kutseoskust. See tõi kaasa vajaduse end pidevalt erialal täiendada. Ka seda tehti vabal ajal. Erialase kirjanduse lugemisele lisandus enesetäiendamine kursustel. 1908. aastal korraldati Tallinna metallitöölisele 6-kuulise tehnilise joonestamise kursused. Kursuste organiseerija oli Tallinna metallitöölise ametiühing.⁴⁸ Vene-Balti laeva-tehases asutati 1915. aastal õhtused tehnilised kursused. Kursuste põhikiiri registreeriti 25. märtsil 1916 ning alguseks määrati 5. oktoober. Osavõtjaks registreeris end 569 töolist. Enne kui asuti tehniliste ainete juurde (laevaehitus, aurukatelde ehitus, masinaehitus, elektrotehnika, metallide tehnoloogia, teoreetiline mehaanika, kujutav geomeetria), tuli omandada aritmeetika, algebra, geomeetria, trigonomeetria, füüsika, joonestamise ja vene keele kursus. Vastavalt teadmistele jaotati töölisel klassidesse. Selgus, et 569-st olid võimelised alustama kohe tehniliste ainete õppimist vaid 70.⁴⁹

Teiste harrastuste kõrval hakkas ka Tallinna töölistel kasvama huvi spordi vastu. Põhirõhk oli 19. sajandi lõpust suunatud raskejõustikule, seda eelkõige tänu Georg Lurichi ja tema kaasaegsete saavutustele. Alates 1888. aastast tegutses Tallinnas Vabatahtlik Atleetide Klubi. 1895 astus klubisse hulk töölisnoortest jõumehi, nende hulgas Lausmanni vabrikus sepsel Georg Hackenschmidt, Drümpelmanni vabriku valaja Johannes Trei ning vasksepad August Nei ja Eduard Veiserik, Wiegandi tehase treialid Aleksander Aberg, August Kanastik jt. Mitmeid spordiringe loodi käesoleva sajandi algaastail Tallinna eeslinnades töölisnoorte initsiatiivil. Kalamaja linnajao maadlejad-tõstjad alustasid 20-liikmelise entusiastide grupina, peagi tõusis ringi liikmete arv 100-ni. Treeninguteks kasutati Uus-Kalamaja ja Võrgu tänava tühje kuure. Sibulaküla raskejõustiklaste klubi, mille loomisele andis tõuke Lurichi ja Abergi võistlustel esinemiste lummas mõju, tegutses aastail 1905—1911. Treeniti Maakri, Pääsukese ja Ole tänava põõningutel. Pelgulinna raskejõustiku harrastajad harjutasid õhtuti Ole ja Telliskivi tänava nurgal asuva maja põõningul. Noorte ja vanade hulgas hakkas populaarsust võitma ka võimlemine, kuid võrreldes raskejõustikuga jäi see tol perioodil veel tagaplaanile.⁵⁰

⁴³ Tallinna Teataja, 1910, 14. okt., 23., 24. nov.; 1911, 23. märts, 2. apr.; 1914, 29. märts.

⁴⁴ ENSV RAKA, f. 44, n. 1, s. 379, l. 60.

⁴⁵ ENSV RAKA, f. 44, n. 1, s. 16, l. 366; Tallinna Teataja, 1911, 14. veebr.

⁴⁶ ENSV RAKA, f. 44, n. 1, s. 379, l. 95, 105.

⁴⁷ Samas, l. 105, 141.

⁴⁸ ENSV RAKA, f. 1615, n. 2, s. 2, l. 35—39.

⁴⁹ NSV Liidu Riiklik Ajaloo Keskariiv, f. 25, n. 4, s. 911, l. 6—9.

⁵⁰ Kristjanson, G. Eesti raskejõustiku ajaloo. Lurichist Taltsini. Tln., 1973, 20, 27, 33—35.

Tallinna tööliste hulgas oli populaarne veeta suvel nädalalõpud vabas looduses — grüünes. Pühapäeva hommikupoolikul suunduti rohelisse küll seltskonniti, küll paarikaupa, küll pereviisi. Kaasa võeti ilmtingimata söögi- ja joogipoolist. Toidukompsu, mis kujutas endast spetsiaalset plekist käepidemega kasti, Lutheri vabriku vineerist kartongi, korvi või puldankotti, kandsid tavaliselt mehed. Mõnel perel oli kaasas isegi kohvimasin või samovar — mindi ju terveks päevaks. Tallinlaste meelispaikadeks olid Pirita, Nõmme, Tondi, Veskimetsa, Stroomi mets, Ülemiste järve ümbrus ja Kopli poolsaar (kuni laevatehaste ehitamiseni laius viimases mets). Linnajäänutele pakkus pühapäeva pärastlõunast meelelahutust puhkpillimuusika Kadriorus, Musumäel ja Lindamäel. Ohtu eel muutusid rahvarohkeks promenaadid — Kadrioru pargi tiigi ümbrus, Viru tänav, Toompuiestee ja Vaksali tänav, Rannaväravamägi ja Ranna tee. Töölised said osa kogu linnarahvale mõeldud lõbustustest: supelrand supelmajadega jäi Kadrioru pargi alla, paadisadam Pirita jõe äärde, kus sai üürida paate tunniviisi. Talvel olid uisuteed avatud Kadrioru ja Schnelli tiigil, Reaalkooli ja «Lootuse» seltsi aias.⁵¹

Uut töid tallinlaste kultuuriellu alates 1896. aastast rändkinod. 1907. aastal sai linnarahvas aga esimese paikse kino. Esimese maailmasõja eel tegutses Tallinnas juba kuus kino.⁵²

Isetegevus kuulus ka Narva tööliste vaba aja lemmikharrastuste hulka. Kreenholmi Manufaktuuri laulukoor, kes andis regulaarselt kontserte ning osales kõigil vabrikuelu pidulikel sündmustel, oli tuntud väljaspool vabriku piiregi. Üsna sageli esines ta Narva karskusseltsi «Võitleja» peoõhtutel ning alates 1910. aastast uue seltsi, Narva Rahvaharidusseltsi omadel. Laiema poolehoiu narvalaste hulgas oli võitnud Linamanufaktuuri puhkpilliorkester.

Aastail 1905—1907 organiseerisid Narva töölised oma ametiühingud, kuid need olid väikesearvulised ja tegutsesid loult.

Sajandivahetusel muutus Narva tööliste vaba aja veetmise meelikohaks 1890 asutatud karskusselts «Võitleja». Seltsil oli hea ja suur raamatukogu, edukalt tegutsesid laulukoor, näite- ja deklameerimisring.⁵³ Narva tööline A. Kimm kirjutab oma mälestustes, et sageli esinesid näitemängudes ainult töölised, vahel käis Kreenholmi vabrikukooli lastekoor esinemas, vahel astusid lavale töölisnoored ja esinesid deklamatsioonidega. Sel ajal oli tööliste hulgas eriti populaarne Brjussovi luuletus «Müürsepp».⁵⁴ Seltsi üritustes lõi aktiivselt kaasa Kreenholmi Manufaktuuri töölisvanem Amalie Kreisberg. Hea näitlejaanne tagas tema menüka esinemise mitmetes lavastustes, sealhulgas M. Gorki näidendis «Põhjas».⁵⁵ Aasta-aastalt kasvas seltsi liikmete arv. Kui sajandivahetusel oli neid paarikümne ümber, siis 1907. aastal kasvas liikmete arv 63-ni, 1908 153-ni ning 1909 243-ni.⁵⁶ Seltsi toetajaliikmete arv ületas tegevliikmete arvu mitmekordselt. Ürituste populaarsusest kõneleb seegi, et ainuüksi 1909. aastal osales neis üle 26 000 narvalase.⁵⁷

Käesoleva sajandi teisel kümnendil, kui seltsi tööst hakkasid osa võtma bolševikud J. Anvelt, J. Käspert, J. Elbe jt., muutus seltsi tegevuse suunitus. Uue üritusena hakati korraldama kirjandusõhtuid, kus tutvustati ja analüüsiti eesti kirjanike (E. Vilde, M. Metsanurga, E. Petersoni, A. H. Tammsaare jt.) loomingut. Aktiivselt tegutses kõnetoimkond, mille eestvedajaiks olid J. Anvelt ja J. Käspert. Loengute temaatika mitmekül-

⁵¹ E. Mäsaku 1984. aastal Tallinnas kogutud andmed.

⁵² Nõukogude Eesti, 309.

⁵³ ENSV RAKA, f. 44, n. 1, s. 246, l. 22—23.

⁵⁴ Kimm, A. Vihased aastad, 91—92.

⁵⁵ Revolutsiooni lipukandjad. Lühikesi ülevaateid Eestis tegutsenud väljapaistvate revolutsioonäride elust ja tegevusest. I. Tln., 1962, 79.

⁵⁶ ENSV RAKA, f. 44, n. 1, s. 246, l. 20; Tallinna Teataja, 1910, 23. märts.

⁵⁷ Tallinna Teataja, 1910, 23. märts.

susest kõnelevad teemad, nagu «Tööliste ametiühingud», «Narva linna majanduslik ja kultuuriline seisukord», «Ajaloo arengujooned» jt.⁵⁸ Tihti peale lõppesid kõneõhtud ägeda vaidlusega. «Võitleja» kõneõhtud leidsid kajastamist ka ajakirjanduses. «Rahvalehe» 1913. aasta 10. detsembri numbris avaldati järgmine informatsioon: «Mulluses kõnetoimkonnas olevat «punased» olnud. Need kutsuvad revolutsioonilisi kõnelejaid, mis kardetavaks läinud. Nüüd selleks talveks seadis «ustavam» kõnetoimkond kõneplaani kokku ja kauples kõnelejad mitme kuu peale ära. Asi on korras, kuid hädaoht ei jäänud siiski tulemata: kuulajad kisuvad läbirääkimisel aine juurest kõrvale, teevad rahvuslisele kõnele poliitilised läbirääkimised.» Nii näiteks pidas 3. veebruaril 1913 õigusteadlane A. Birk loengu teemal «Töökambrid, nende organiseerimine ja ülesanded». Töökambrite all mõtles ta mitmes Lääne-Euroopa riigis asutatud komisjone, kes pidid rahulikult teel lahendama tööandjate ja tööliste vahelisi vastuolusid. Läbirääkimistel avaldati kahtlust, kas tööandjate ja tööliste huve on võimalik üldse kooskõlastada. Sõnavõtjate hulgas oli ka J. Anvelt, kes tõestas, et riik ei moodusta vahekomisjone mitte suurest hoolitsemisest oma alamate eest, vaid selleks, et töörahva aktiivsust kahtlase väärtusega õigustega uinutada.⁵⁹

Karskusselts «Võitleja» pani Narvas aluse ka spordiliikumisele. Esialgu oli rahvas väga visa sellega kaasa tulema. Ajalehe «Postimees» 1898. aasta 2. veebruari numbris märgiti kriitiliselt, et viinapruukimine kipub Narva spordiaadet lämmatama. Mingisuguseid «sportisid» siin ellu kutsutud ja edendatud ei ole. Samal aastal külastas Narvat G. Lurich. Narvas viibimise kahe nädala jooksul korraldas ta raskejõustiku propageerimiseks seitse pidu. Igal õhtul maadles ta «Võitlejas» vabatahtlikega. Narva noormeeste hulgas osutus tugevaimaks kalevivabriku sepp Mikkel Neelus. Ta koondas enda ümber raskejõustikuhuvilised, kes trenisid «Võitleja» ruumides. 6. augustil 1900 korraldas «Võitleja» Paemurru metsas rahvapeo, kus ka jõumehed võistlesid tõstmises. Raskejõustik hakkas kiiresti populaarsust võitma ning veel samal aastal asutati karskusselts «Võitleja» juurde Narva esimene raskejõustiku osakond. 1901 korraldati esimesed, 1902 teised Narva esivõistlused tõstmises ja maadluses. Need võistlused panid aluse järgnevate aastate aktiivsele spordielule Narvas. Spordielu edendamiseks loodi Narvas Peterburi Atleetika Seltsi osakond ning raskejõustiku spordiselts «Võitleja».⁶⁰

1910 loodi Narva Rahvaharidusselts, mis võitis otsekohe töötava rahva sümpaatiat.

Juulis 1912 valiti 575-liikmelise Rahvaharidusseltsi juhatuse esimeheks J. Käspert.⁶¹ Seltsis töötas kõnetoimkond, kes korraldas loenguid ja vaidlusõhtuid, samuti olid seltsil raamatukogu ja lugemislaud ning näitering. V. Bucki näitejuhikäe all toodi 27. detsembril 1912 lavale M. Gorki draama «Põhjas». Etendus toimus «Võitleja» saalis, mis mahutas ligi 600 pealtvaatajat. Ajakirjanduses teatati, et huvi etenduse vastu oli väga suur — saal oli pungil rahvast täis.⁶² Hammast prooviti ka Tšehhovi loomunguga. 1913 toodi publiku ette J. Elbe lavastuses L. Fulda näidend «Kadunud paradisi», mis käsitles tööliste ja kapitalistide vahelisi suhteid.⁶³ Liikmete silmaringi laiendamise eesmärki teenisid ka seltsi organiseeritud ekskursioonid ajaloolistesse paikadesse. Üks selliseid väljasõite toimus 17. juulil 1911 laevaga mööda Narva jõge ja Peipsi järve Oudovasse. Tagasiteel tehti ekskursioon Siiverti lossivaremetesse.⁶⁴

⁵⁸ Kiir, 1912, 28. sept., 5., 12., 19. okt.; 1913, 15. jaan.

⁵⁹ Kiir, 1913, 7. veebr.

⁶⁰ Kristjanson, G. Eesti raskejõustiku ajaloo, 58—60.

⁶¹ Tallinna Teataja, 1910, 19. okt.

⁶² Kiir, 1912, 29. det.; Tallinna Teataja, 1910, 13. veebr.

⁶³ Kiir, 1913, 11. mai.

⁶⁴ Tallinna Teataja, 1911, 25. juuli.

Haridusselts hoolitses oma liikmete haridustaseme tõstmise eest, organiseerides kaheaastased üldhariduslikud õhtukursused ja pühapäevakooli. Suurem osa õppijaist olid Kreenholmi Manufaktuuri töölised.⁶⁵

Nagu mujalgi, nii oli narvalaste üks vaba aja veetmise vorm jalutamine. Rahvas kogunes sageli Narva jõe kaldal asuvasse vanasse Pimeaia nime all tuntud linnaparki. Siit jalutati mööda peatänavat üles vaksalisse. Vaksal oli Pimeaia kõrval teine rahva kogunemiskoht. Siia tuldi rongi vastu võtma ja ära saatma, ehkki väga vähestel oli kedagi vastu võtta või ära saata. Uudishimulike pilgud aga registreerisid üksikasjalikult selle vähesegi, mis juhtus jaamas rongide saabumise ajal. See oli linnarahvale peaaegu lõbusamgi kui Pimeaias istuda ning aina ühtesid ja neidsamu nägusid näha.

Tartu tööliste koduväliseks vaba aja veetmise kohaks kujunes 20. sajandi algul karskusselts «Karskuse Sõber». Seltsi asutasid 1891 käsitöölised, kuid peagi muutus seltsi liikmeskonna struktuur tööliste kasuks. Kaasüüriliseks seltsi ruumidesse võeti Tartu puutöölise, maalrite ja rätsepate ametiühing ning 1910 puutöölise ametiühingu initsiatiivil loodud Kauba Tarvitajate Ühisus «Edasi». Et ametiühingutelt võeti reaktsiooni tingimustes õigus korraldada avalikke üritusi, nagu loenguid, kursusi, pidusid, avada raamatukogusid, otsustati ära kasutada «Karskuse Sõbra» pakutavaid võimalusi. Sotsiaaldemokraatide agitatsiooni tulemusel astusid paljud töölised karskusseltsi liikmeks ning moodustasid 1910. aastaks $\frac{4}{5}$ seltsi liikmeskonnast. Sama aasta sügisel tõrjuti seltsi juhatarest välja kodanliku partei — Eesti Rahvameelse Eduerakonna liikmed ja pooldajad ning asemele valiti tööliste esindajad. Juhatare uueks esimeheks sai sotsiaaldemokraat H. Kiilaspea. «Karskuse Sõbra» liikmete arv koos tema ümber koondunud ametiühingute ja «Edasi» liikmetega kasvas 1100-ni, üldse aga hõlmas karskusselts oma tegevusega ligi 2000 Tartu elanikku.⁶⁶

Seltsi liikmete käsutuses oli 1911. aastal ligi 1000-kõiteline raamatukogu ning lugemislauas käis 17 nimetust ajalehti.⁶⁷ 1912 lisandus lugemislauda töölisajaleht «Kiir». Ajalehte müüdi samuti ühing «Edasi» kolmes kaupluses.⁶⁸

Seoses muudatustega karskusseltsi liikmeskonnas ja eriti juhtkonnas sai seltsi tegevus politsei tugevnenud tähelepanu objektiks. Üsna sagedaseks muutusid läbiotsimised seltsi ruumides. Järjekordsel läbiotsimisel mais 1911 võeti raamatukogust kaasa järgmised politsei arvates «poliitiliselt kahtlase kirjanduse» hulka kuulunud raamatud: «Hingemaa», «Talu-pojad, töölised», «Sotsiaaldemokraatia ja sotsiaal-vabameelsus», «Missugust valimisõigust peame me nõudma?», «Võitluse päevil», «Sotsiaalne revolutsioon», «Majandusline elavnemine ja seltskonna kord», «Riigikorra edendamise Lääne-Euroopas», «Rahva vabadus ja omavalitsus».⁶⁹

Seltsis tegutses näitering trükitöölise V. Rätsepa juhtimisel ning laulukoor tööliste A. Lombi juhatusel. Suure populaarsuse olid võitnud seltsi korraldatud suvised vabaõhupeod. Nii näiteks peeti üks neist 24. juulil 1911 Raadi Vastsetare talu metsas. Sinna mindi seltsimaja juurest rongkäigus, milles osales üle tuhande inimese. Rongkäigu ees sammus puhkpilliorkester. Metsas toimusid mitmesugused sportlikud mängud ja peolistest moodustatud jalgpallimeeskondade matš. Sellele järgnes karskusteemaline loeng Raadi Põllumeeste Seltsi majas. Loengu näitlikustamiseks olid üles seatud alkoholi kahjulikku mõju tutvustavad tabelid. Üritus lõppes seltskondliku osaga, milles esines töölistest kokkuseatud laulukoor A. Lombi

⁶⁵ Tallinna Teataja, 1910, 19. okt.

⁶⁶ *Sisask*, A. Ajakangas. Tln., 1970, 23; Tallinna Teataja, 1911, 12. sept.

⁶⁷ Tallinna Teataja, 1911, 12. sept.; Kiir, 1912, 19. okt.

⁶⁸ Kiir, 1912, 2. nov.

⁶⁹ Tallinna Teataja, 1911, 4. mai.

juhtimisel ning kanti ette näitemäng «Ullikene». Järgnes tants. Hilis-
õhtul mindi rongkäigus laulude ja muusikakoori saatel linna tagasi.⁷⁰

Aktiivne oli seltsi kõnetoimkond, kes koos ametiühingute esindajatega
töötas välja tööliste soove arvestava loengute temaatika. Kõneõhtud toi-
musid traditsiooniliselt reedeti ja pühapäeviti. Nii näiteks täiendati kuu-
lajate teadmisi 1911. aastal järgmistel teemadel: ühistegevus, loodustea-
dus, töölisküsimus, töölisliikumine, karskusliikumine. 1913. aasta esimesel
poolaastal olid loengute plaanis järgmised teemad: väärtus ja hind, raha
ja krediit, tarbeainete jaotus ja tööpalk, kasu, maarent, kaubandus, ühis-
tegevus, töölisliikumine.⁷¹

«Karskuse Sõbra» tegevuse uus suund tekitas võimudes rahutust ning
1912 nõuti ametiühingutelt seltsi ruumide vabastamist. Sulgemise ähvar-
dusel keelati «Karskuse Sõbral» oma ruume anda ametiühingutele ürituste
korraldamiseks.

Ametiühingute poolt vabastatud ruumides seadis end sisse Rahvaraam-
atukogu Selts, kes 25. märtsil 1913 avas oma raamatukogu ukсед. Ameti-
ühingud toetasid seltsi materiaalselt ning seetõttu võisid ametiühingu-
liikmed laenutada raamatuid tasuta. 1913. aasta lõpuks oli raamatukogul
827 lugejat, nende hulgas 232 töölist. Viimased tundsid enam huvi ühis-
konnateadusealaste kirjutiste ja ilukirjanduse vastu. Kõige loetavam
kirjanik oli E. Vilde. Tema raamatuid laenutati 967 korral. A. H. Tamm-
saare teoseid võeti lugeda 256, M. Metsanurga teoseid 222 korral.⁷²

Ametiühingute väljaviskamine «Karskuse Sõbra» ruumidest ei suutnud
vähendada seltsi ümber koondunud tööliste arvu ega nende mõju seltsi
tegevusele. Politseivõimude arvates oli kujunenud olukord riigikorrale
ohtlik ning seetõttu aprillil 1913 selts ajutiselt suleti.⁷³

Kultuurilist meelelahutust pakkusid Tartu elanikkonnale «Vanemuise»
seltsi näitemängud. Kuna piletid etendustele olid üsna kallid, siis õnnes-
tus Tartu ametiühingutel saavutada seltsiga kokkulepe, mille kohaselt
kolmapäevastele etendustele, v. a. esietendused, saadi alandatud hinnaga
150 piletit.⁷⁴ Tartu elanikud, sealhulgas töörahvas, osalesid meeleldi ka
seltsi poolt teatrimaja aias korraldatud peoõhtutel.⁷⁵

Nagu kõigis linnades, nii korraldati Tartuski nädala lõpul väljasõite
ja jalutuskäike vabasse loodusesse. Lemmikkohad olid Tähtvere park ja
mets, samuti Tähtvere mõisa ja Emajõe vahele jääv lühapealne ning
Kvissenthal. Populaarsed olid suvised paadisõidud mööda Emajõe. Rohe-
lise-, punase- ja valgetriibulisi sõudepaate laenutati soovijatele tunniviisi
Puusilla juures. Talviti oli aga jõgi täis «tritsutajaid». Ohtuseks jalutus-
teeks, kus käidi uusi tutvusi otsimas või tuttavatega kohtumas, oli Tartus
Promenaadi tänav Tillemanni kella alt (asus praeguse Vanemuise tänava
nurgal) kuni Barclay platsini.⁷⁶

Pärnus veetis enamik töölisi vaba aega 1890. aastal asutatud karskus-
seltsi «Valguse» üritustel. Seltsis tegutses laulu- ja muusikakoor, võimle-
misring ning näitering. Detsembris 1903 toodi A. Kondi juhtimisel lavale
M. Gorki näidend «Põhjas». See püsis «Valguse» mängukavas pikemat
aega ja sellega korraldati külalisetendusi Pärnu ümbruskonnas, sealhul-
gas Sindis.⁷⁷ Pärnulaste poolehoidu olid võitnud seltsi korraldatud kirjan-
dus- ja perekonnaõhtud. Need üritused olid alati kõige rahvarohkemad.⁷⁸
Aktiivselt leidis kasutamist seltsi raamatukogu, suurim eestikeelne raa-
matukogu Pärnus.

⁷⁰ Tallinna Teataja, 1911, 28. juuli.

⁷¹ Kiir, 1913, 7. märts.

⁷² Tallinna Teataja, 1913, 17. okt.; Töö Hääl, 1914, 23. jaan.

⁷³ Kiir, 1913, 11. apr.

⁷⁴ Tallinna Teataja, 1913, 20. märts.

⁷⁵ Luts, O. Mälestused. III. Tln., 1965, 56, 410—411.

⁷⁶ E. Mäsaku 1984. aastal Tartus kogutud andmed.

⁷⁷ Lydia Koidula nimeline Pärnu Draamateater 1911—1961. Pärnu, 1962, 13.

⁷⁸ Tallinna Teataja, 1910, 23. sept.

Tööliste vaba aja harrastuste kõrval andis end küllalt tunda alkoholi tarvitamine. Joomine oli levinud, eriti palgapäevadel kõigis tööstuslinnades ja -asulates, mõnes vähem, teises rohkem. Selle leviku ulatus olenes suuresti iga keskuse töö- ja olmetingimustest. Nii kurdeti Kärklas, kus tööliste elamis- ja vaba aja veetmise võimalused olid paremad, joomise üle tunduvalt vähem kui Kundas ja Narvas, kus need võimalused olid kesised. Alkoholismivastase võitlusega tegelesid põhiliselt karskusseltsid, kelle initsiatiivil suleti nii mõnigi kõrts ja viinapood. Alkoholi pruukimine viis töödistsipliini langusele vabrikutes, seetõttu kasutasid ettevõtjad joomise piiramise abinõuna trahvitabeleid. Vägijookide vabrikusse viimise või ebakaines olekus tööleilmumise eest trahviti töolist 50 kopikast kuni 1 rublani. Sellest oli aga vähe kasu. Südame mured ja pahameel uputati pudelisse.

Nädalalõppudele langes samuti sugulaste ja tuttavate küllastamine. Tselluloosivabriku töölise Moora peres Tallinnas ei lubatud lastel pühapäeva hommikul kaua magada, sest alati võis mõni külaline tulla ning siis pidid voodid korras olema. Lastega koos mindi külla peamiselt enne lõunat, täiskasvanute külaskäigud jäid rohkem pärastlõunasele ajale. Üldiselt pakuti külalistele süüa, see toit oli argipäevasest parem. Peeti heaks tooniks teha mõne nädala pärast vastukülaskäik.⁷⁹ Oma ühte lapsepõlves tehtud pühapäevast külaskäiku kirjeldab H. Kruus järgmiselt: «Raadi mõisas oli meie sihtkohaks mõisa puutöökoda — puusepp Marja naine oli emale kuidagi kaugelt sugulane. Marja ise aga oli varem isaga koos Hübbe lauavabrikus töötanud. [...] Marjadele oli meie külaskäik nähtavasti teada. Seda oli näha juba rikkalikult valmistatud lõunasöögist. Laual oli praetud pekki, kausis tükkideks lõigatud kanapoegi, väga mõnusaalt maitsev kaste, «soost» selle juurde, kurgilõigud äädikas, võid, kodus küpsetatud sepikut ja saia. Onu Marja tõi ka värvilise viinapudeli lauale. Lõunasöök kujunes meeldivaks. [...] Pärast lõunasööki mindi välja.»⁸⁰

Oma osa tööliste vaba aja sisustamisel oli religioonil. Valitseva klassi ideoloogia kohaselt kuulus töölise tööjõud vabrikandile, hing aga jumalale ja kirikule. Et töolist kiriku külge siduda, toodi kirik talle võimalikult lähedale. Vabrikuolme juurde kuulus tihtipeale kirik või palvemaja, kus töölistele jumalasõna loeti ja kuulekusele manitseti. Eri rahvusest töölistkonna koosseisu arvestades ehitati mõnede ettevõtete juurde koguni kaks pühakoda: Balti Puuvillamanufaktuuris õigeusklikele ja baptistidele, Kreenholmi Manufaktuuris ja Sindi Kalevimanufaktuuris õigeusklikele ja luterlastele.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et sajandivahetusel jäi tööaja lühenemise tõttu tööliste käsutusse varasemast rohkem vaba aega. Kuigi suurem osa sellest kulus kodule ja perekonnale, jäi töövälisest ajast oma jagu ka seltskondlikule suhtlemisele ja koduvälisele meelelahutusele. Veedeti aega traditsioonilistes kogunemiskohtades — promenaadidel, uisuteedel, rohelises, tantsuplatsidel, rahvapildudel, trahterites, sajandi algkümnest ka kinodes, küllastati sugulasi ja tuttavaid. Laiemaid hulki kõitva lõbu kõrval kulus töölistklassi ärksama ja aktiivsema osa vaba aeg isetegevusele, spordile, enesetäiendamisele, ühiskondlikule tegevusele. Lisaks vabrikute laulukooridele, orkestritele, näite- ja spordiringidele osalesid töölised laulu-, mängu-, haridus- ja karskusseltside töös, rikastades ühelt poolt nende seltside tegevusprogrammi omapoolsete progressiivsete ideedega, teiselt poolt laiendades seal oma silmaringi.

⁷⁹ E. Mäsaku 1984. aastal Tallinnas kogutud andmed.

⁸⁰ Kruus, H. Sajand lõppes, teine algas. Mälestusi lapse- ja koolipõlvest. Tln., 1964, 49—50.

Esitanud R. Pullat

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Toimetusse saanud
2. III 1988

СВОБОДНОЕ ВРЕМЯ РАБОЧИХ ЭСТОНИИ В КОНЦЕ 19—НАЧАЛЕ 20 ВЕКОВ

В процессе быстрого развития капитализма в конце 19 в. произошли существенные изменения в социально-экономической, общественной и культурно-бытовой жизни Эстонии. Эти изменения сопровождались ростом образовательного уровня, распространением периодических изданий и художественной литературы среди населения, в том числе пролетариата, оживлением деятельности различных обществ (просветительных, трезвости, пожарных и т. д.), созданием хоров, духовых оркестров, различных кружков. Эстонский пролетариат проявлял живой интерес к культурной жизни. Этому способствовало и сокращение продолжительности рабочего дня с 12—14 часов в 70—80-е годы прошлого века до 10 часов в начале нынешнего. У рабочих стало оставаться больше времени на повышение своего культурного и образовательного уровня, профессионального мастерства, на общественную работу, досуг. Конечно, львиную долю свободного времени отнимало ведение хозяйства и воспитание детей, но тем не менее рабочие успевали развлекаться и общаться. В выходные дни народ собирался на променадах, катках, танцплощадках, устраивались пикники, музыкальные, литературные и театральные вечера. В кругу семьи свободное время проводили за чтением. Собственных книг и газет в рабочих семьях было немного, поэтому часто пользовались услугами библиотек, которые открывались по инициативе самих же рабочих. Так, свои библиотеки и читальни имели многие общества, а также предприятия (Кярдлаская суконная фабрика, Синдская суконная мануфактура, целлюлозная фабрика «Вальдгоф», Балтийская мануфактура, машинностроительный завод Виганда, завод «Двигатель», фанерно-мебельная фабрика Лютера, Кохилаская и Тюриская картонные фабрики и т. д.). Важным событием в культурной жизни стало открытие в Таллине публичной библиотеки (1907). Среди ее читателей было много и фабричных рабочих (1909 — 6,2%, 1910 — 5,5%, 1914 — 13,8%).

Рабочие-активисты выступали инициаторами создания и руководителями фабричных кружков самодеятельности (музыкальных, хоровых, драматических, спортивных и т. д.), а также курсов повышения квалификации. Рабочие были активными членами профессиональных союзов, кооперативных объединений, больничных касс, а также буржуазных культурно-просветительных обществ и обществ трезвости. Значительная часть таллинских рабочих объединилась вокруг Эстонского общества ремесленников и общества трезвости «Валвая». В Нарве таким объединяющим центром стало общество трезвости «Выйтлея», в Тарту — общество трезвости «Карскусе Сыбер», в Пярну — общество «Валгус», в Синди — культурно-просветительное общество «Сыпрус». С одной стороны, рабочие здесь приобщались к культуре, пополняли свой духовный багаж, развивали природные способности, с другой — набирались опыта организаторской работы, расширяли политический кругозор, что в конечном итоге помогло многим из них стать сознательными участниками общественно-политического движения.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
2/III 1988

Ene MASAК, Maie PIHLAMÄGI

LEISURE OF ESTONIAN WORKERS AT THE TURN OF THE 19th—20th CENTURY

With the rapid development of capitalism in Estonia at the end of the 19th century essential changes in the socio-economic, cultural and domestic life took place. Those changes brought about the growth of the educational level, the spread of periodicals and books of fiction among the population (including the proletariat), the rebirth of several societies (educational, temperance, firemen's, and others), the setting up of choirs, brass bands, different circles. The Estonian proletariat took a lively interest in cultural life. The reduction of a working day from 12—14 hours in the 1870—1880s to 10 hours at the beginning of the present century also contributed to those processes. Workers had more time to raise their cultural and educational level, professional skill. They could do more social work. Naturally, most of their leisure time was spent on housekeeping and children. Nevertheless, the workers enjoyed themselves and went out on visits. On days off they gathered on promenades, skating rinks, dancing grounds, went on picnics, organized musical, literary and theatrical evenings. At home the workers mainly enjoyed reading. There were only a few books and magazines at workers' homes, therefore they drew books from public libraries. Several societies as well as enterprises like the Kärđla Cloth Mill, the Sindi Cloth Mill, the Waldhof Pulp Mill, the Baltic Manufactory, the Wigand Works, the Dvigatel, the Luther Plywood Factory, the Kohila and

Türi Paper Mills and others had a library and a reading room of their own. An important event was the opening of the Central Municipal Library of Tallinn in 1907. The number of readers included also factory workers (6.2% in 1909, 5.5% in 1910, and 13.8% in 1914).

Active workers were the initiators in forming and leading the factory amateur musical, choral, drama, sports and other circles. They attended qualification courses. Workers were active members of professional societies, cooperatives, sick-benefit societies as well as of bourgeois cultural-educational and temperance societies. A considerable part of the Tallinn workers were members of the Estonian Artisans' Society and the Valvaja temperance society. As uniting centres served the Võitleja temperance society in Narva, the Karskuse Sõber temperance society in Tartu, the Valgus society in Pärnu, the Sõprus cultural-educational society in Sindi. Workers approached culture, developed and improved their mental and physical abilities on the one hand, on the other — they gained experience in organizational work and developed their political outlook.

*Academy of Sciences of the Estonian SSR,
Institute of History*

Received
March 2, 1988

[The remainder of this page is illegible due to extreme blurriness and is therefore omitted.]

Kokkuvõtvalt võib öelda, et sajandivahetisel ajal Eesti tööstuslikus alal läbi viidud reformid muutis tööstuslikud töökohad üha enam organiseeritud ja struktureeritud, mis võimaldas töökohadele üha enam kohaldada ajakohastavalt muutuvat ja arenevat töökorraldust. Töökohadele kohaldatavate reformide tulemusel muutusid töökohad üha enam organiseeritud ja struktureeritud, mis võimaldas töökohadele üha enam kohaldada ajakohastavalt muutuvat ja arenevat töökorraldust. Töökohadele kohaldatavate reformide tulemusel muutusid töökohad üha enam organiseeritud ja struktureeritud, mis võimaldas töökohadele üha enam kohaldada ajakohastavalt muutuvat ja arenevat töökorraldust. Töökohadele kohaldatavate reformide tulemusel muutusid töökohad üha enam organiseeritud ja struktureeritud, mis võimaldas töökohadele üha enam kohaldada ajakohastavalt muutuvat ja arenevat töökorraldust.